

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
Research on the Functioning and Architecture of
the Haroonia Toos Building
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

پژوهشی در کارکرد و معماری بنای هارونیه توس

حسین کوهستانی*^۱، علی زارعی^۲

۱. گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.
۲. گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۳/۱۲ تاریخ اصلاح: ۹۷/۰۵/۱۵ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۵/۲۷ تاریخ انتشار: ۹۷/۰۷/۰۱

چکیده

بیان مسئله: بناهای آرامگاهی در میان دیگر ابنیه عمومی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند؛ از همین‌رو این‌گونه بناها پس از مساجد، رایج‌ترین بنای عمومی در ایران بوده و در فرهنگ ایران ریشه دوانیده است. هویت آرامگاهی گروه بی‌شماری از شخصیت‌ها به ویژه عالمان و عارفان معلوم نیست و حتی در بسیاری موارد تاریخ فوت و محل فوت هم مورد توجه قرار نگرفته است. بنای هارونیه در شهر کهن توس از جمله بناهایی است که در مورد کارکرد دقیق و تاریخ ساخت آن ابهام فراوانی وجود دارد. هدف و روش: مبحث اصلی در این مقاله رفع این ابهام‌ها و شناخت بنای هارونیه، با بررسی منابع مکتوب و غیر مکتوب (کتابخانه‌ای-اسنادی و میدانی) و مطالعه تطبیقی و مقایسه آن با سایر آثار مشابه و همزمان است. نوع پژوهش در این مقاله از نوع توصیفی-تحلیلی و محتوای تاریخی است. نتیجه‌گیری: از کلیت مطالب می‌توان به این جمع‌بندی رسید که هارونیه، بنایی است که در سده ۸ هـ.ق و در دوره حکومت شیعه مذهب سربداران، به منظور دفن یکی از شیوخ و درویش گمنام این سلسله ساخته شد. کشمکش‌های سیاسی و رقابت‌های قدرت طلبانه و سقوط زود هنگام سربداران در سده هشتم هجری، منجر به ناتمام ماندن بنا شد و پس از مدتی نیز نشانه‌های تاریخی و مذهبی آن توسط حکومت‌های بعدی از بین رفت و در افواه عوام و بدون هیچ‌گونه پشتوانه تاریخی به هارونیه شناخته شد. **واژگان کلیدی:** خراسان، توس، آرامگاه، هارونیه، سربداران.

مقدمه و بیان مسئله

رهیافتی علمی هویت آنان را از پرده ابهام بیرون آورد. عظمت بنای هارونیه گواه اهمیت تاریخی آن در بستر حوادث تاریخی شهر تاریخی توس است. لیکن امروز بنایی است که دانسته‌ها به ویژه درباره تاریخ ساخت و عملکرد آن اندک و ناچیز است. تاکنون فعالیت‌های پژوهشی انجام شده بیشتر به توصیف معماری آن پرداخته است و تحلیل ابهامات آن در بستر شرایط تاریخی شهر و مقایسه تطبیقی معماری آن با بناهای همسان و فرهنگ‌های هم‌جوار کمتر صورت گرفته است. سؤال اساسی این

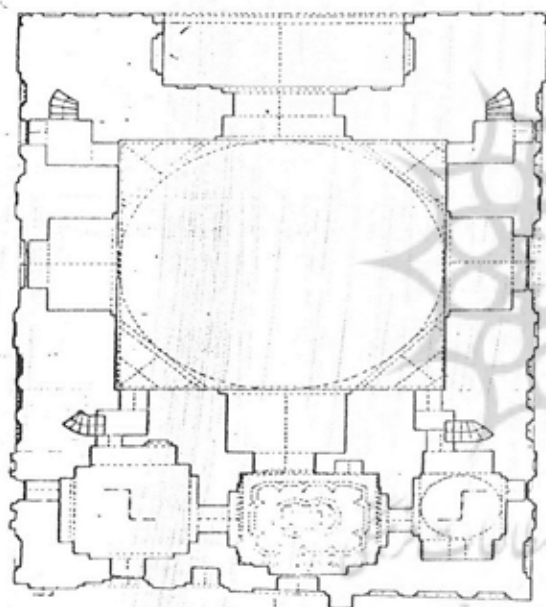
سرزمین ایران در دوران اسلامی، شاهد برپایی آثار معماری متنوع و متعددی بوده که در سیر تحول و تکامل معماری آن مؤثر واقع شده است. هرچند متون تاریخی و کتیبه‌های موجود در این بناها کمک مؤثری در شناخت بهتر آنهاست، لیکن بناهای شاخص عاری از هرگونه ماده تاریخی یا سندی پیرامون تاریخ آن بسیارند که باید با

* نویسنده مسئول: hkoohestani@birjand.ac.ir
۰۹۱۵۱۰۳۸۵۱۳

این نقطه از شهر تابران توس در میان مجموعه‌ای از آثار معماری قرار داشته است (تصویر ۲) که به طور مشخص، ساخت این بناها فراتر از قاجاریه نبوده است.

در دوره قاجاریه، جیمز بیلی فریزر انگلیسی برای نخستین بار در سال ۱۸۲۱م. بدون ذکر نامی مشخص از این بنا، به گفتن این نکته بسنده می‌کند که «بزرگ‌ترین بنای توس بنای مربعی است که از آجر ساخته شده و بالای آن گنبدی است، این بنا تقریباً در وسط محوطه و بسیار بلند و با عظمت است» (۱۸۲۵: ۵۱۷).

خانیکف در سال ۱۸۵۸ م در دیدار خود از این بنا از آن به عنوان «مسجد خرابه» یاد کرده است (۱۳۷۵: ۱۲۱). اما با توجه به نوشته‌های نی‌پیه (Napier, 1824: 82) و هانری رنه د المانی (بی‌تا: ۶۳۱) دو سیاحی که به ترتیب در سال‌های

نقشه ۱. پلان همکف بنای هارونیه. مأخذ: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی خراسان رضوی.

۱۲۴۸ و ۱۲۵۹ ه. ش. از این بنا دیدن کرده‌اند، مشخص می‌شود این بنا در زمان دیدار آنها از توس به نقاره‌خانه معروف بوده، هر چند که رنه د المانی خود با تردید این بنا را متعلق به مسجد دانسته است (همان). با این وجود، نکته قابل توجه این است که در همان سال‌های دهه ۱۲۵۹ تا ۱۲۶۹ ه. ش. ناصرالدین شاه قاجار (ناصرالدین شاه، ۱۳۵۴: ۱۳۱) و محمدحسن خان اعتمادالسلطنه (۱۳۶۴: ۱۸۰)؛ (تصویر ۳) در ذکر نام بنا تنها از عبارت «عمارت و بنایی بقعه مانند» یاد کرده‌اند.

ادوارد بییت نیز در بازدید از بنا بین سال‌های ۱۲۷۲ تا ۱۲۷۶ ه. ش. می‌نویسد: «کاربری این بنا معلوم نیست چه بوده است» (بییت، ۱۳۶۵: ۲۹). "سایکس" هم که در دهه نخست سده

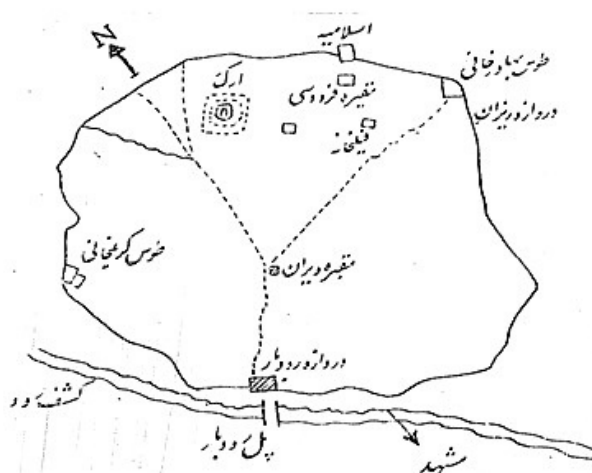
پژوهش این است که عملکرد و هویت اصلی بنای هارونیه چیست و در چه دوره‌ای بنیان گذاشته شده است؟ پژوهش حاضر خواهد کوشید تا با تکیه بر منابع مکتوب و غیرمکتوب به درک درست‌تری در خصوص عملکرد و هویت این بنا دست پیدا کرده و دوره زمانی ساخت آن را مشخص سازد.

پیشینه پژوهش

در دهه‌های اخیر، تحقیقاتی به صورت مکتوب در مورد معماری بنای هارونیه و کارکرد و قدمت آن توسط محققان ایرانی و غیرایرانی انجام شده است (تصویر ۱، نقشه ۱). در این میان محققانی نظیر «ویلیبر» (۱۳۶۵: ۱۵۸-۱۵۷) و «پوپ» (Pop, 1938: 1702, 1704) به تشریح و تحلیل کامل‌تری از بنا پرداخته‌اند. از میان محققان ایرانی نیز در دهه‌های اخیر افرادی همچون «محمد محیط طباطبایی» (۱۳۵۳: ۱۰)، «مهدی سیدی» (۱۳۳۹: ۲۶)، «رجبعلی لباف خانیکی» (۱۳۷۸: ۶۵) و سید محسن حسینی (۱۳۷۴: ۴۹) هرکدام سعی کرده‌اند به بررسی و تجزیه و تحلیل ابهامات بنا بپردازند. در این میان نتایج قابل توجهی نیز به دست آمده است. همچنین در راستای شناخت بنای هارونیه، در سال ۱۳۵۴ ه. ش. کاوش‌هایی در داخل بنا انجام گرفته است (آرشیو اداره کل میراث خراسان رضوی). بنای هارونیه هر چند امروزه به صورت یک بنای منفرد تقریباً در وسط شهر تابران توس قرار گرفته است، اما با توجه به شماری از نوشته‌های سیاحان دوره قاجار همچون فریزر (Fraser, 1825: 517) خانیکف (۱۳۷۵: ۱۲۱) و اعتمادالسلطنه (۱۳۶۴: ۱۸۱) می‌توان استنباط کرد تا دوره قاجاریه در پیرامون این بنا آثار معماری دیگری از جمله یک منار و یا قلعه چهاربرجی وجود داشته است. نتایج کاوش‌های باستان‌شناسی دهه‌های اخیر (موسوی، ۱۳۷۰؛ لباف خانیکی و بختیاری شهری، ۱۳۷۵ و طغرای، ۱۳۸۲) نیز تأییدی به این نکته است. از توصیفات بازدیدکنندگانی به طور کلی از

تصویر ۱. هارونیه، نمای جنوبی و شرقی. عکس: حسین کوهستانی، ۱۳۹۶.

نقشه ۲. تابران توس در دوره قاجاریه. مأخذ: طاهری، ۱۳۴۸: ۹۸.

تصویر ۲. مسجد مکشوفه در مجاورت جبهه جنوبی بنای هارونیه. عکس: حسین کوهستانی، ۱۳۹۶.

تعیین عملکرد، هویت و دوره ساخت اثر است، روش پژوهش منطبق بر روش‌های توصیفی-تحلیلی و روش تحلیل تاریخی، به صورت مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای مبتنی بر بررسی منابع مکتوب، به ویژه متون تاریخی و جغرافیایی و منابع غیر مکتوب و مطالعات میدانی است.

ریخت‌شناسی و معماری بنا

بنای "هارونیه" از نوع بناهای چهارضلعی گنبددار بوده، نمای بیرونی آن از دو بخش بدنه و گنبد تشکیل شده و گنبد اصلی بر روی یک فضای مربع شکل قرار گرفته است. بنای هارونیه، به طور کلی از سه قسمت پیش‌تاق، گنبدخانه و سه اتاق ضلع شمالی تشکیل شده است. بدین صورت که بنا دارای پیش‌تاقی به بلندی حدود ۲۱ متر در قسمت جنوبی است و در حال حاضر امکان ورود و خروج به فضای داخلی بنا از طریق ورودی این پیش‌تاق صورت می‌گیرد. فضای گنبدخانه در داخل، مربع شکل بوده و چهار شاه‌نشین با تاق مقرنس‌کاری شده در چهارسوی آن دیده می‌شود. همچنین چهار پلکان مارپیچی در چهارسوی فضای گنبدخانه وجود دارد که فضای قسمت پایینی گنبدخانه را به دهلیز و راهروی طبقه دوم و همچنین پشت‌بام گنبدخانه پیوند می‌دهد (نقشه ۱). در فضای داخلی گنبدخانه، در منطقه انتقالی با ایجاد گوشه‌سازی، زمینه تبدیل نقشه مربع بنا به هشت و سپس به شانزده ضلعی فضای ایجاد گنبد فراهم شده است. گنبد بنا از نوع گنبد‌های دو پوش گسسته به ارتفاع حدود ۲۵ متر است. در قسمت درونی بنا سه اتاق با ابعاد نسبتاً کوچک در ضلع شمالی وجود داشته و ارتباط آنها از طریق راهروهایی با یکدیگر و همچنین با فضای گنبدخانه صورت می‌پذیرد (تصویر ۱).

تصویر ۳- نمای شرقی هارونیه در دوره قاجاریه. مأخذ: اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۴: ۱۸۱.

بیستم بنای هارونیه را دیده، بر این نکته تأکید دارد که این بنا دارای نام‌های مختلفی از جمله گنبد، مزار، قصر و قلعه است، اما او در نقشه‌ای که از شهر توس ارائه داده، این بنا را به عنوان مقبره ویران معرفی می‌کند (سایکس، ۱۳۴۲: ۴۲)؛ (نقشه ۲). همان هنگام، جکسن در دیدار خود از این بنا به اشتباه آن را مقبره فردوسی نامیده است (Jacson, 1891: 286-287). با توجه به نوشته‌های سیاحان دوره قاجار به نظر می‌رسد که احتمالاً این بنا دست کم تا صد سال پیش به هارونیه معروف نبوده است. در عین حال، می‌توان گفت هر چند این نام در حال حاضر، هیچ‌گونه سابقه مکتوب در سده‌های پیشین ندارد، اما انتخاب این نام معمول برای این بنای عظیم شهر توس نمی‌تواند بی‌ارتباط بانام هارون الرشید و ماجرای دفن او در شهر توس باشد (شریعتی، ۱۳۶۳: ۴ و تحقیقات میدانی نگارندگان).

روش پژوهش

از آنجا که هدف از پژوهش حاضر، شناخت و بررسی تاریخ شکل‌گیری و روند تحول بنای هارونیه در جهت

توس و در فاصله حدود ۱۲۰ متری حصار این شهر - که برخی از آگاهان محلی آنجا را قبر غزالی می‌دانستند - صورت گرفت، منجر به کشف بقایای معماری شد که در مقایسه با اظهارات کتاب مهمان نامه بخارا (سال ۹۱۵ ق) از بنای فرسوده غزالی آمده است، مشابهت دارد (لباف خانیکی، ۱۳۷۸ : ۶۷). بنای کشف‌شده شامل دوطبقه است که طبقه فوقانی آن به طور کامل تخریب‌شده و طبقه تحتانی، از سنگ با پلان صلیبی شکل است. دیوارهای بنای مذکور گچ‌اندود و دارای محرابی با کاشی سبزرنگ است. با توجه به شواهد موجود شاید بتوان گفت که بنا از نوع برج مقبره‌ها بوده است. در هر صورت، بنا بر آنچه گفته شد به نظر می‌رسد که هارونیه بنایی متفاوت از خانقاه و مقبره امام محمد غزالی باشد.

رهیافت تاریخ معماری بنا

در دهه‌های اخیر نیز برخی از محققان چون هر تسفلد (۱۳۴۸: ۱۰)، هیل و گرابر (۱۳۷۵: ۸۴ و ۸۵)، هیلن براند (۱۳۷۷: ۳۵۷) بدون ارایه دلایل و مدارک مستند این بنا را در زمره بناهای دوره سلجوقی قلمداد کرده‌اند. حال آنکه بین ساخت بنا در دوره حکومت سلجوقیان خوارزمشاهیان شک و تردید بسیاری وجود دارد. این امر از دو جنبه قابل بررسی است: نخست، شباهت معماری این بنا به بناهای دوره پس از حمله مغول یا همان دوره ایلخانی و به ویژه بناهای آرامگاهی این دوره است. ویلبر در همین زمینه خصوصیات بسیاری را ذکر می‌کند که نشان از تاریخ ساخت بنا در سده ۱۴ م. (۵۷ ق) است. این خصوصیات عبارتند از: راهرو و تاق‌نمای بیرونی، گنبد دوجداره، تأکید در عمودی بودن نغول‌های خارجی، طریقه ویژه تقسیم‌بندی دیوارهای بلند بیرونی با به کاربردن تاق‌نماها و نغول‌ها و همچنین ضخامت پایه نیم‌ستون‌های طرفین نمای ورودی (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۵۸). که تمامی این ویژگی‌ها در بنای هارونیه به وضوح قابل مشاهده است. همچنین شباهت معماری بنا با بناهای بعد از قرن هفتم هجری نشان از ساخت بنا پس از حمله مغول می‌دهد. بنای هارونیه در نسبت‌های باشکوهش از جمله شیارهای عمودی بنا شباهت‌هایی با بنای سلطانیه دارد؛ همچنین بنا قابل مقایسه با گنبد جبلیه کرمان متعلق به قرن هفتم ه. ق. از جمله در تاق‌نماهاست و همچنین با مقبره بابا لقمان سرخس متعلق به قرن هشتم در طرح و نقشه مشابه است. وقایع و حوادث تاریخی شهر توس دلیل دیگری بر اثبات ساخت بنا در شهر توس پس از حمله مغول است، زیرا مغولان در طی حملات خود بسیاری از مساجد، مدارس، کتابخانه‌ها و مراکز علمی شهر توس را غارت کرده و به آتش کشیدند (خراسانی، ۱۳۸۹ : ۱۵۸). در نتیجه، پذیرش این امر بسیار دشوار و دور از ذهن می‌نماید که از میان تمام بناهای مهم و

از قسمت‌های قابل توجه در معماری بنا، نمای بیرونی جبهه شمالی است که شامل چند تاق‌نما، پنجره‌های مشبک تزیینی و محرابی با تزیینات مقرنس و کتیبه‌ای از گچ با مضمون «الدنیا الساعه» است. از دیگر تزیینات معماری به کار رفته در بنا اطلاع چندانی در دست نیست. منابع تصویری متعلق به دوره قاجاریه (تصویر ۵) و آثار موجود در نمای بیرون و درون بنا، شواهدی از وجود آرایه‌های گچی به صورت مقرنس در اختیار قرار می‌دهند که در حال حاضر تنها آثار کمی از این تزیینات در بخش نیم‌گنبد پیش‌تاق خودنمایی می‌کند.

کارکرد بنا

یکی از فرضیات مورد پذیرش شماری از محققان، این است که هارونیه همان خانقاه و مقبره امام محمد غزالی است. با فرض پذیرش این کارکرد، تاریخ ساخت بنا به سال‌های حیات امام محمد غزالی (۴۵۰-۵۰۵ ه. ق.) به دوره حکومت سلجوقیان بر می‌گردد. با بررسی نوشته‌ها و نظرات جهانگردان دوره قاجار متوجه می‌شویم هیچ‌کدام از آنها از این بنا به عنوان مقبره امام محمد غزالی یاد نکرده‌اند. اما با توجه به اینکه سیاحان و شخصیت‌های پیش از این تاریخ، از جمله ابن بطوطه (۱۳۷۰ : ۴۶۹) حافظ ابرو (بی تا : ۵۶) و فضل‌الله خنجی (۱۳۵۵: ۳۵۲-۳۵۰) از وجود مقبره امام محمد غزالی در توس سخن گفته‌اند، عده‌ای در دوره معاصر چنین مطرح کرده‌اند که این بنای منفرد شهر توس همان مقبره و خانقاه امام محمد غزالی است. حال آنکه، در این زمینه پاره‌ای از متون تاریخی بر این نکته تأکید دارند که مقبره امام محمد غزالی در بیرون شهر تابران توس قرار داشته است. این امر نیز با جایگاه بنای هارونیه که در مرکز شهر و نه بیرون آن قرار دارد، تأیید می‌شود. از جمله این متون می‌توان به نوشته‌های فصیح‌الدین خوافی در مجمل فصیحی (خوافی، ۱۳۳۹: ۲۴۷)، نزهة القلوب «حمدالله مستوفی» (۱۳۶۲: ۵۱) و نوشته‌های «حافظ ابرو» (خوافی، ۱۳۷۰: ۵۶) اشاره کرد. همچنین در همین زمینه، منابع دیگری چون طبقات الشافعیه ابن سبکی (بی تا، ج ۴: ۱۰۱)، وفات‌الاعیان ابن خلکان (۱۳۶۷، ج ۲: ۳۷ و ۳۸) و مرعات‌الجنان یافعی (۱۳۴۸: ۵۶۹) همگی بر این عقیده‌اند که غزالی پس از مرگ در گورستان تابران به خاک سپرده شده است. با توجه به اینکه گورستان‌های شهرهای اسلامی در بیرون شهر قرار داشته‌اند و بنای هارونیه در مرکز شهر تابران واقع شده، پس مقبره غزالی نمی‌بایست در درون و یا پیرامون این بنا باشد. افزون بر این، در کاوش‌های باستان‌شناسی پیرامون بنای هارونیه، هیچ اثر و نشانی که دلیل بر وجود گورستان در حوالی آن باشد، مشاهده نشده است. در کاوش‌های اداره میراث فرهنگی استان خراسان که در مکانی خارج از حصار

قابل توجه در این میان، ناتمام بودن بنای هارونیه از نظر ساختمانی است که می‌توان علت آن را کشمکش‌های سیاسی حکومت‌های ناپایدار سده ۸ هـ.ق بر سر قدرت جستجو کرد.

معماری ناتمام بنا

دلایل متعددی بر ناتمام بودن معماری این ساختمان می‌توان ارایه کرد. نوع آجرچینی بنا با آجرهایی به اندازه‌های مختلف و بدون نظم، نشان می‌دهد هیچ‌گاه این نوع آجرچینی نمی‌توانسته است به عنوان نمای پایانی کار این بنای باشکوه قلمداد شود. از سوی دیگر، بررسی دقیق بنا مشخص می‌کند که اندودی از مصالح معماری به خصوصی در زیر پیش‌تاق و یا قسمت‌هایی که کمتر در معرض عوامل جوی قرار داشتند، وجود دارد (تصویر ۴). این امر نشان می‌دهد معمار قصد داشته از طریق پوشاندن آجرها با مصالح دیگر، بنا را برای تزئین نهایی خود که احتمالاً کاشی‌کاری بوده آماده کند. چنان‌که در تصاویر قدیمی این بنا، از جمله تصاویر مربوط به دوره قاجاریه بنا، تزئینات مقرنس‌کاری را در زیر پیش‌تاق ورودی بنا مشاهده می‌شود (تصویر ۵).

از دلایل دیگر بر ناتمام بودن این ساختمان، ساده و عاری بودن از هرگونه تزئین در تاق‌نماها، نغول‌ها و قاب‌های متعددی است که در جبهه‌های مختلف بنا دیده می‌شود. درحالی‌که این عناصر معماری علاوه بر جنبه استحکام‌بخشی، مکان‌های مناسبی برای تزئین محسوب می‌شوند که در بنای هارونیه به صورت ساده و یکنواخت رها شده‌اند. در همین زمینه، ویلبر معتقد است وجود نغول‌های فرورفته حاکی از آن است که نوعی تزئین خارجی مدنظر بوده، ولی هرگز انجام نشده است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۵۸)؛ (تصویر ۶).

گنبد دو پوش بنای هارونیه نیز از جمله مواردی است که به علت ارتفاع زیاد و دید مناسب می‌توانست مکان مناسبی برای

تصویر ۴. بقایای اندود گچ در زیر پیش‌تاق ورودی هارونیه. عکس: حسین کوهستانی، ۱۳۹۶.

شاخص این شهر پیش از حمله مغولان تنها بنای هارونیه سالم مانده باشد بدون آن که کمتر نشانی از آسیب و تخریب در این بنا دیده شود. همچنین با توجه به اینکه مغولان طی سه نوبت به توس یورش بردند (جوینی، بی‌تا، ج ۱: ۱۱۴ و ۱۳۸؛ ج ۲: ۲۲۰) و حتی حصارهای شهر از این تخریب بی‌نصیب نماند (همان، ج ۲: ۲۲۰). بعید به نظر می‌رسد که بنای هارونیه قبل از حمله مغولان و در دوره سلجوقیان ساخته شده باشد، درغیر این‌صورت بعید بود که مورخان یا نویسندگان سده ۶ هـ.ق همچون «سمعانی»، «یاقوت» یا «ابوسعید» خبری هرچند مختصر از این بنا در آثار خود یاد نکرده باشند (سیدی، ۱۳۳۹: ۲۱). در همین زمینه، می‌توان به نوشته‌های عطا ملک جوینی در تاریخ جهانگشا اشاره کرد که می‌نویسد: «پس از تسلط مغولان از توس نامی بیش نبود در تمامی شهر پنجاه خانه مسکون نبود و آن نیز یکان یکان، در هر زاویه یکی آرام‌گرفته ...» (جوینی، بی‌تا، ج ۳: ۲۳۷ و ۲۳۸). نوشته عطا ملک جوینی آشکارا این نکته را مشخص می‌کند که در سال ۶۳۷ ق هیچ بنای شاخص و قابل‌ذکری در شهر وجود نداشته و به جز چند خانه مسکونی، سایر بناهای توس در حمله مغولان تخریب و از بین رفته است. در نتیجه اگر آغاز ساخت بنای هارونیه را در ۶۳۷ هـ.ق جستجو کنیم، این جستجو نهایتاً باید به سال ۷۹۱ ق ختم شود؛ زیرا دقیقاً در همین سال بود که میران‌شاه پسر تیمور بر اثر یاغی‌گری یکی از امرای خاندان جانی قربانی به این شهر حمله کرد و توس را چنان ویران و غارت کرد که این شهر از آن هنگام به بعد هیچ‌گاه روی آبادانی و عمران به خود ندید. نوشته‌های حافظ ابرو (بی‌تا: ۱۷۸ و ۱۷۹) و همچنین صاحب اثر روضه الصفا (میرخواند، ۱۳۳۹: ۱۷۵) گوشه‌ای از این فجایع دهشت‌بار را به تصویر کشیده‌اند. توس پس از حمله میران‌شاه به اندازه‌ای محدود می‌شود که محی‌الدین نامی از احفاد غزالی را که در اوایل سده ۹ ق ساکن توس بوده نه ساکن توس، بلکه ساکن روستای اسلامیة توس نوشته‌اند (سمرقندی، بی‌تا: ۴۳۴)، روستایی که هم‌اکنون نیز در میان شهر ویران توس وجود دارد. وضعیت ویران این شهر با توجه به منابع مکتوب دوره‌های مختلف در دوره تیموری، صفویه، قاجاریه و حتی اکنون نیز ادامه دارد. بنابراین، بسیار بعید به نظر می‌رسد که با توجه به وضعیت اسفبار این شهر پس از حمله میران‌شاه، چنین بنای باشکوهی در یک شهر ویران، متروک و تا حدودی خالی از سکنه پدید آمده باشد. در این فاصله زمانی یک‌صد و پنجاه‌ساله بین سال‌های ۶۳۷ تا ۷۹۱ ق و به ویژه در سده ۸ هـ.ق توس دارای تاریخی پرفراز و فرود بوده است. این شهر معمولاً در بین حکومت‌ها و خاندان‌های مختلف از جمله جانی‌قربانی‌ها، سرداران و آل‌کرت دست‌به‌دست می‌گشته است. نکته

سربداران که از سال ۷۵۶ تا ۷۶۶ق به طور کامل بر توس مسلط بودند و براساس نوشته‌های دولت‌شاه سمرقندی کارهای عمرانی زیادی را نیز در این شهر انجام دادند، جستجو کرد (سمرقندی، بی تا: ۳۱۷).

سربداران در آغاز حکومت، با توسعه کارهای عمرانی شهر توس سعی در جلب حمایت بیشتر مردم داشتند. عمل توسعه و عمران با ترمیم خرابی‌های حکومت جانی قربانی‌ها آغاز شد (همان). مسلماً بازتاب مثبت این فعالیت‌ها می‌توانست به عنوان حمایت‌کننده و پشتیبان ایدئولوژیک اهداف درازمدت سیاسی-مذهبی سربداران مورد استفاده قرار گیرد. همچنین با توجه به نقش عمده و مهم توس در کشمکش‌ها و رقابت‌های قدرت طلبانه حکومت‌های سده ۸ ه.ق، احتمالاً سربداران پس از مرگ دراویش و شیوخ مورد احترام شهر، ساخت مقبره‌ای

تصویر ۵. هارونیه، نمای شرقی و جنوبی. مأخذ: ناصرالدین‌شاه، ۱۳۵۴: ۱۳۱.

تصویر ۷. بقایای مسجد مجاور بنای هارونیه. عکس: حسین کوهستانی، ۱۳۹۶.

تصویر ۶. تاق‌نماها و نغول‌های ضلع شرقی. عکس: حسین کوهستانی، ۱۳۹۶.

منفرد دیده می‌شود اما بررسی و تحلیل معماری بنا نشانگر آن است که این قسمت از ابتدا به عنوان بخشی از یک مجموعه طراحی شده است. وجود سه اتاق در بخش شمالی بنا، محرابی در نمای بیرونی شمال ساختمان، وجود چهار ورودی در چهار طرف بنا و همچنین ناتمام بودن معماری ساختمان بیانگر آن است که ساختمان فعلی تنها قسمتی از مجموعه‌ای بوده که امکان ساخت آن فراهم شده است. ضمن آن که کاوش‌های باستان‌شناسی نیز در دهه هشتاد شمسی موفق به کشف بقایای از مسجد بزرگی شده است که احتمالاً در دوره‌هایی قسمتی از مجموعه معماری هارونیه محسوب می‌شده است (تصویر ۷).

بحث

با بررسی متون تاریخی، به احتمال فراوان می‌توان تاریخ اولیه ساخت بنای هارونیه و همچنین علت ناتمام ماندن این بنا از نظر ساختمانی را در دوره کوتاه حکومت شیعه‌مذهب

تزیین و هنرنمایی هنرمندان باشد اما این قسمت نیز ساده و بدون تزیین رها شده است. همچنین وجود اتاقک‌های داخلی نمای شمالی ساختمان، محراب نمای بیرونی شمال بنا و وجود چهار ورودی در چهارسوی بنا نشان‌دهنده آن است که ساختمان کنونی بخشی از مجموعه‌ای بوده که امکان ساخت آن فراهم نشده است. اعتمادالسلطنه نیز که در دوره قاجاریه از این بنا دیدن می‌کرد از آن به عنوان یک بنای ناتمام از نظر ساختمانی نام برده و می‌نویسد: «در این عمارت ظن غالب این است که محض بقعه ساخته شده و عمارت آن تمام نشده کاشی مطلقاً به کار نرفته و همین دلیل است که این بنا ناتمام مانده نه اینکه تمام شده و بعد منهدم شده است» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۴: ۱۸۱). همچنین وجود یک محراب یا تاقچه تزیینی در قسمت شمالی، احتمال اتصال مسجدی را در گذشته به بنای هارونیه تقویت می‌کند چنان‌که فریزر نیز در دوره قاجاریه از وجود محرابی در نزدیکی بنا یاد می‌کند. در مجموع هرچند بنای هارونیه امروزه به صورت تک بنای

تصویر ۸. محراب بیرونی جبهه شمالی بنا. عکس: حسین کوهستانی، ۱۳۹۶.

هیچ‌گاه امکان تکمیل این بنای عظیم فراهم نشد. در همین راستا تفکرات مذهبی حکومت غالب یعنی آل کرت موجب تخریب نشانه‌های مذهبی یا تاریخی این بنا شد، این امر موجب شد که چپستی بنای مذکور در دوره‌های بعد در هاله‌ای از ابهام و گمنامی فرورفته و پرسش‌های بی‌پاسخ فراوانی در مورد کارکرد و قدمت آن پدید آید. چندی بعد، سقوط دولت آل کرت توسط میران شاه (در سال ۷۹۱ ه. ق.) و قتل و غارت گسترده مردم شهر توس توسط او باعث شد تا انتقال هویت شخص مدفون در بنا از طریق روایات شفاهی مردم شهر ناممکن شده و قدمت یا کارکرد بنا نیز به فراموشی سپرده شود. عوامل دیگری نیز در هرچه بیشتر فراموش شدن کارکرد و قدمت واقعی بنای هارونیه مؤثر افتاد که از جمله آنها می‌توان به انتقال آب شهر توس به مشهد در دو دوره تیموری و صفوی اشاره کرد که موجب تسریع روند تخریب و ویرانی شهر شد. اهمیت یافتن شهر مشهد، به ویژه در دوره صفویه، تحت تأثیر حرم امام رضا(ع) در نتیجه سیاست مذهبی این دولت در مهم شمردن هرچه بیشتر مقابر امامان و امامزادگان و کم‌توجهی به مقابر شیوخ و عرفا باعث شد بار دیگر شهر توس و تک بنای ماندگار آن به فراموشی سپرده شود. اندک مردم باقی‌مانده

را برای این افراد در اولویت کارهای عمرانی حکومتشان قرار دادند تا ضمن هماهنگ کردن هرچه بیشتر سیاست‌های خود با مردم شهر در تکریم و احترام این شیوخ، بتوانند حمایت معنوی مردم توس را از حکومت مذهبی خود در نتیجه این رفتار به دست آورند. ساخت چنین بناهایی، مسلماً باید یکی از اهداف درازمدت سربداران در توس بوده باشد؛ زیرا این عمل، هزینه زیاد، تداوم حکومت و حمایت قاطع دولت از ساخت چنین بناهایی را ایجاب می‌کرد.

از سوی دیگر، معماری بنا نشانگر آن است این بنا باید در دوره چیرگی یک حکومت شیعه مذهب در توس ساخته شده باشد. زیرا با توجه به اینکه محراب اتاق ضلع شمال شرقی این بنا در پشت فضای اصلی آن یا همان گنبدخانه - که مسلماً یک بنای آرامگاهی است - واقع است و با توجه به عقیده اهل سنت با استناد به حدیث «لعن الله الیهود اتخذوا قبور انبیائهم مساجد» (میرخواند، ۱۳۳۹: ۳۳۷) هیچ‌گاه مسجد یا نمازخانه نباید در پشت یا عقب یک بنای آرامگاهی قرار گیرد. در نتیجه، اهل سنت این نوع معماری را با توجه به روایات خود مردود می‌دانند. در حالی که این امر در مذهب شیعه نهی نشده است. در عین حال، به علت اختلاف‌های درونی حاکمان سربداران بر سر قدرت و همچنین پشتیبانی نکردن مردم از اقدامات قدرت طلبانه که با تکیه بر عامل مذهب صورت می‌گرفت، موجب شد که این دولت خیلی زود راه ضعف و انحطاط را بپیماید. در همین ایام بود که حکومت سنی مذهب آل کرت در هرات رو به رشد و نمو گذاشت و در مقابل حکومت سربداران بر ترویج مذهب تسنن، فتوای نظامیه هرات مبنی بر ضرورت از بین بردن مذهب تشیع در سرزمین‌های حکومت سربداران استنباط کرد (اژند، ۱۳۶۳: ۳۲). در حملات آل کرت، توس از جمله شهرهایی بود که تصرف شد. به تبع این امر، بسیاری از نشانه‌های حکومتی و مذهبی سربداران ناپدید و بسیاری از کارهای عمرانی آنان در شهر ناتمام باقی ماند. یکی از این موارد ناتمام را می‌توان بنای عظیم و باشکوهی دانست که این دولت به منظور دفن یکی از شیوخ مورد احترام شهر ساخت که به عنوان بنای هارونیه از آن یاد می‌شود. چنان‌که بررسی‌های میدانی بنا نشان می‌دهد بنا در گذشته دارای ۴ ورودی در چهار ضلع مختلف خود بوده است که امروز به جز ورودی پیش‌تاق، سه ورودی دیگر با پنجره‌های مشبک تزیینی و دیوارهای آجری نابهنجار با معماری بنا در دهه‌های اخیر مرمت شده است. وجود چهار ورودی در اضلاع مختلف بنا می‌تواند نشانگر آن باشد که احتمالاً فضاهای معماری دیگری در اطراف بنا و به خصوص ضلع شمالی آن، جایی که هنوز محراب یا تاقچه مقرنس‌کاری شده‌ای دیده می‌شود وجود داشته است (تصویر ۸). با سقوط حکومت کوتاه‌مدت سربداران توسط آل کرت در سال ۷۶۶ ه. ق.،

افزودن به شکوه و عظمت بنا، محافظت ساختمان و گنبد زیرین از تأثیرات جوی بود. از دوره سلجوقیان در بناهایی چون مقبره خرقان (۴۸۶ ه. ق.) و آرامگاه سلطان سنجر به طور ابتدایی آغاز شد و بعدها این عنصر معماری به طور کامل در دوره ایلخانی مورد استفاده قرار گرفت. مجموعه‌های آرامگاهی که نمونه‌های عینی آن مجموعه بازید بسطامی، مجموعه شیخ‌احمدجام، آرامگاه شاه نعمت‌الله ولی و مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی است، عمدتاً تحت تأثیر شخصیت معنوی متوفی گسترش می‌یافتند تا به مجموعه‌ای آرامگاهی تبدیل می‌شدند. در همین زمینه، به نظر می‌رسد ساخت چنین مجموعه‌ای نیز در پیرامون گنبدخانه بنای هارونیه به عنوان بنایی آرامگاهی مدنظر حکومت سربداران و مردم توس بوده است چنان‌که وجود سه اتاق سه ضلع شمالی گنبدخانه نشان می‌دهد معمار قصد توسعه بنا را براساس احترام شخصیت مدفون در بنا داشته است. در بررسی اولیه این سه اتاق شمالی گنبدخانه دو نکته محرز و مشخص است:

۱. با توجه به ابعاد نسبتاً کوچک این اتاق‌ها می‌توان استنباط کرد این اتاق‌ها مکان‌های خصوصی تری نسبت به فضای اصلی بنا یا همان گنبدخانه هستند.
۲. با توجه به دو محرابی که در اتاق ضلع شمالی و اتاق میانی این قسمت قرار دارد می‌توان به جنبه قداست این مجموعه سه اتاقی مجموعه بنای هارونیه پی برد زیرا بدون چون‌وچرا محراب از پدیدهای مقدس هنر اسلامی است. با این وصف، سقوط زودهنگام سربداران مانع از انجام این کار شد. در عین حال، به نظر می‌رسد که یکی از دلایل دوام بنای هارونیه تا به امروز، همین توجه و اقبال مردم به شخصیت معنوی فرد مدفون شده در این بنا باشد.

نتیجه‌گیری

با به حکومت رسیدن سربداران در قرن هشتم هجری و تسلط آنان بر شهر توس، تحت حمایت‌های سیاسی- مذهبی آنان انگیزه‌های جدیدی به منظور توسعه و رونق شهر آغاز شد و آنان از بازتاب مثبت این فعالیت‌ها برای نیل به اهداف بلندمدت سیاسی- مذهبی خود استفاده می‌کردند. آنان با ساخت مقابری برای شیوخ و بزرگان مذهبی خود توانستند حمایت‌های معنوی مردم توس را از حکومت مذهبی خود به دست آورند. سقوط زودهنگام سربداران در نتیجه کشمکش‌های درونی و شکست در برابر حاکمان آل کرت منجر به ناتمام ماندن بسیاری از فعالیت‌های عمرانی و توسعه شهری توس شد. با سقوط سربداران در سال ۷۶۶ ه. ق، هیچ‌گاه امکان اتمام ساخت بنای هارونیه فراهم نشد و تفکرات مذهبی حکومت آل کرت موجب تخریب نشانه‌های مذهبی و یا تاریخی این بنا شد و این امر موجب شد هارونیه در دوران بعد که توس به طور کامل متروک شد و ساکنینش به سمت مشهد

شهر نیز زندگی در جوار مقبره امام رضا و شهر رو به عمران و توسعه مشهد را به زیستن در شهری ویران و متروک ترجیح دهند. چنان‌که نخستین سیاحی که در سال ۱۲۰۰ ه. ش. به طور مشخص از این بنا یادکرد، در ذکر کارکرد و نام این بنا اظهار بی‌اطلاعی کرد. این روند با توجه به نوشته‌های سایر جهانگردان دوره قاجار و حتی توسط جهانگردان و محققان به نام‌های دیگری یاد شده و در نتیجه عملکردهای متفاوتی برای آن فرض شده است که شاید آخرین آنها، "زندان هارون‌الرشید" است. "دیز" هم که برای نخستین بار در سده اخیر این بنا را مورد بررسی علمی قرارداد، می‌نویسد: «درباره سرگذشت، تاریخ و ریشه ساختمان گنبد توس به طور یقین هیچ چیز نمی‌دانیم» (Diez, 1918: 62-55). با این وصف، به استناد روایات و سنت‌های شفاهی مردم توس و نیز برخی نوشته‌های جهانگردان دوره قاجار و همچنین کاوش باستان‌شناختی درون بنا (نادری، ۱۳۵۴) می‌توان گفت که بنای هارونیه از آغاز تاریخ ساخت در سده ۸ ه. ق. همواره به عنوان بنایی آرامگاهی مورد احترام مردم شناخته می‌شده، حتی اگر شخص مدفون در بنا برای آنان ناشناخته بوده است. بناهایی که صبغه مذهبی داشته و محل انجام آداب و مناسک مذهبی یا برآوردن نیازهای معنوی مردم بوده‌اند، همواره در دست مرمت و تکمیل و الحاق بوده، از جایگاه ویژه‌ای در میان مردم برخوردار و دارای شباهت‌های بسیاری با معماری بنای هارونیه بوده‌اند. از جمله این آرامگاه‌ها می‌توان به آرامگاه ابوالفضل سرخسی در سرخس (دوره سلجوقی)، آرامگاه علاءالدوله سمنانی (دوره ایلخانی)، مقبره بابا لقمان در سرخس (سده ۸ ه. ق.)، آرامگاه امیرحسین بن تغلق تکین در مجموعه شاه‌زنده سمرقند (سال ۷۷۷ ه. ق.)، آرامگاه شیرین بکی در سمرقند (سال ۷۸۷ ه. ق.)، آرامگاه بویان قلی خان در بخارا (دوره تیموری)، آرامگاه خواجه‌عبدالله انصاری در گازرگاه هرات (زرنگارخانه) از اوایل دوره تیموری، مقبره خانقاه خواجه وحیدالدین در هرات (از سده ۹ ق) و زیارتگاه قاسم انوار در لنگر تربت جام (اواخر سده ۹ ق) اشاره کرد. از عناصر قابل توجه معماری، پیش‌تاق یا همان ورودی است که توجه بیننده در وهله اول به خود جلب می‌کند. پیش‌تاق این بنا قابل مقایسه با پیش‌تاق آرامگاه عرب آتا در تیم (سال ۳۶۷ ق)، آرامگاه ابوالفضل سرخسی (از دوره سلجوقی)، مقبره بابالقممان سرخس (سده ۸ ه. ق.) و نیز بناهایی از دوره تیموری چون خانقاه خواجه وحیدالدین در هرات، آرامگاه تورابک خانم در اورگنج، مسجد مولانا در تایباد و مسجد الغیبیک در سمرقند، سر در مقبره شیخ احمد جام، مصلی مشهد و نیز مسجد شیردار (۱۰۲۵ق) و سرانجام آرامگاه ابراهیم رضوی در مشهد (دوره صفوی) است. گنبد‌های دوپوش دوره ایلخانی که هدف از آن علاوه بر

کوچ کردند - به لحاظ کارکرد و قدمت - در هاله‌ای از ابهام قرار گیرد، به گونه‌ای که براساس آخرین منابع مکتوب، در دوران قاجاریه کارکرد و اسامی متفاوتی به این بنا نسبت داده شده که مسلماً نام‌هایی مجعول و ساختگی است. از لحاظ معماری نیز مقایسه هارونیه با بناهایی از این نوع، نشان می‌دهد این بنا از نظر نقشه قابل‌سنجش با بسیاری از بناهای آرامگاهی دوره قبل و پس از سده ۸ ه.ق و به ویژه در خراسان بزرگ است. این امر، برهم‌کنش‌های فراوان در عرصه معماری بناها و به ویژه بناهای آرامگاهی را در محدوده جغرافیایی سرزمین خراسان بزرگ نشان داده و مسلماً نشانگر پیوند گسترده معماری مناطق مختلف خراسان بزرگ در این عصر بوده است. در عین حال، برخی عناصر معماری بنای هارونیه نیز از تعدادی بناهای دوره پیش از سده ۸ ه.ق. تأثیر پذیرفته و بر بسیاری از بناهای ساخته‌شده پس از این سده تأثیر گذاشته است.

گنبد رفیع بنای هارونیه نیز نمونه کاملی از گنبد‌های دو پوش دوره ایلخانی است. گنبد این بنا از نظر اندازه، تناسب معماری، عظمت و ارتفاع و تقسیم‌بندی نمای بیرونی از نمونه‌های مهم و درخور توجه دوره ایلخانی به شمار می‌رود. گنبد‌های دو پوش، پس از این دوره به صورت یک عنصر و اصل مهم در معماری ایران، در بناهای فراوانی از دوره تیموری و صفوی مورد استفاده قرار گرفتند.

نمای بیرونی هارونیه در پی سنت معماری ایران و به ویژه دوره اسلامی، با ایجاد تاق‌نماها، تاق‌ها و نغول‌ها از حالت سادگی و یکنواختی خارج شده و معمار توانسته است از این عناصر معماری به طور توأمان به عنوان عناصر تزئینی نیز استفاده کند.

در پایان باید اظهار داشت که بنای هارونیه به دلیل نقش مهمی که می‌بایست در جذب و حمایت مردم شهر توس از حکومت مذهبی سرداران در تحولات و کشمکش‌های سیاسی آن زمان ایفا کند، از نظر برخورداری تمام از توازن، تناسب و ظرافت در کلیات و جزئیات و به ویژه استحکام معماری ساختمان، به جا طراحی و ساخته شده بود، لیکن کشمکش‌های قدرت‌طلبانه این شاهکار هنری را برای همیشه ناتمام باقی گذاشت.

فهرست منابع

- آژند، یعقوب. (۱۳۶۳). قیام شیعی سرداران. تهران: گستره.
- آلمانی، هانری. رنه د. (بی تا). سفرنامه از خراسان تا بختیاری. ت: فره وشی، بهرام. تهران: امیرکبیر.
- ابن خلکان (۱۳۶۷ ه.ق)، وفات الاعیان و انباء الزمان، ج ۲، قاهر: بی نا.
- ابن سبکی، تاج‌الدین ابی نصر عبدالوهاب ابن تقی‌الدین. (بی تا). طبقات الشافعیه الکبری ج ۴. بی جا: اداره محمد عبداللطیف الخطیب.

- ابن بطوطه. (۱۳۷۰). سفرنامه ابن بطوطه. جلد اول. ت: علی اکبر موحد، تهران: نشر آگاه.
- اعتماد السلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۴). مرات البلدان. به کوشش پرتو نوری علاء و محمدعلی سپانلو. ج ۴. تهران: نشر اسفار.
- پوپ، آرتور اپهام. (۱۳۶۶). معماری ایران. ت: غلامحسین صدری افشار. ارومیه: انتشارات انزلی.
- جوینی، عطاملک. (بی تا). تاریخ جهانگشایی جوینی. ج ۱ و ۲. تصحیح محمد قزوینی. تهران: بامداد.
- حافظ ابرو. (بی تا). تاریخ حافظ ابرو. نسخه خطی. آرشیو کتابخانه ملک تهران.
- حسینی، سیدمحمسن. (۱۳۷۴). هارونیه توس. مشکوه، (۴۹). قابل دسترس در: <https://hawzah.net/fa/Article/View/43450>.
- خانیکیف. (۱۳۷۵). سفرنامه خانیکیف (گزارش سفر به بخش جنوبی آسیای مرکزی). ت: اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگناه. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- خراسانی، حاج محمد هاشم. (۱۳۸۹). منتخب التواریخ. تهران: کتاب‌فروشی اسلامی.
- خنجی، فضل الله. (۱۳۵۵). مهمان نامه بخارا. تصحیح منوچهر ستوده. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- خوافی، شهاب‌الدین عبدالله (حافظ ابرو). (۱۳۷۰). جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو. تصحیح و تعلیق غلامرضا وره‌رام. تهران: انتشارات اطلاعات.
- خوافی، فصیح بن احمد جلال‌الدین محمد. (۱۳۳۹). مجمل فصیحی. تصحیح محمود فرخی. مشهد: کتاب‌فروشی باستان.
- هیل، درک و گرابر، اولک. (۱۳۷۵). معماری و تزئینات اسلامی. ت: مهرداد وحدتی دانشمند. انتشارات علمی و فرهنگی.
- دولت‌شاه سمرقندی. (بی تا). تذکره الشعرا. تصحیح و تحقیق محمد عباسی. تهران: انتشارات کتاب‌فروشی بارانی.
- سایکس، سرپرسی. (۱۳۴۲). تحقیقات تاریخی درباره خراسان. ت: سید غلامرضا سعیدی. نامه آستان قدس، (۵): ۲۴-۱۵.
- سیدی، مهدی. (۱۳۳۹). هارونیه و غزالی. بایگانی میراث فرهنگی خراسان رضوی.
- شریعتی، علی. (۱۳۶۳). راهنمای خراسان. تهران: الفبا.
- طاهری، ابوالقاسم. (۱۳۴۸). جغرافیای تاریخی خراسان از نظر جهانگردان. تهران: انتشارات شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران.
- طغرائی، محمود. (۱۳۸۲). مسجد جامع تابران. مشهد: بایگانی میراث فرهنگی خراسان رضوی.
- لباف‌خانیکی، رجبعلی. (۱۳۷۸). سیمای میراث فرهنگی خراسانی. سازمان میراث فرهنگی خراسان.
- لباف‌خانیکی، رجبعلی و بختیاری شهری، محمود. (۱۳۷۵). طرح شناخت تابران. بایگانی میراث فرهنگی خراسان.
- محیط طباطبایی، محمد. (۱۳۵۳). حکمیت درباره خانقاه قدیم توس. مجله دانشکده الهیات مشهد، (۱۰): ۱۱.
- مستوفی، حمدالله. (۱۳۶۲). زنده‌القلوب. تصحیح لسترنج. تهران: انتشارات دنیای کتاب.

- موسوی، سید محمود. (۱۳۷۰). توس شهرخفته در تاریخ. تهران : سازمان میراث فرهنگی.
- میرخواند (۱۳۳۹). روضه‌الصفاء. تهران : چاپ پیروز.
- نادری، بقراط. (۱۳۵۴). گزارش حفاری بنای هارونیه. مشهد : بایگانی میراث فرهنگی خراسان (منتشر نشده).
- ناصرالدین شاه قاجار. (۱۳۵۴). سفرنامه خراسان. تهران : انتشارات ایران زمین.
- ویلبر، دونالد. (۱۳۶۵). معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان. ت : عبدالله فریار. تهران : علمی و فرهنگی.
- هرتسفلد، ارنست. (۱۳۴۸). فهرست مختصری از آثار و ابنیه تاریخی ایران. تهران : چاپ مجلس.
- هیلن براند، رابرت. (۱۳۷۷). معماری اسلامی. ت : ایرج اعتصام. تهران : شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
- یافعی، مرعات‌الجنان. (۱۳۴۸). نسخه خطی کتابخانه ملک برگرفته از کتاب مشهد توس. تهران : آرشیو کتابخانه ملی ملک.
- بیت، ادوار چارلز. (۱۳۶۵). سفرنامه خراسان و سیستان. ت : قدرت‌الله روشنی و مهرداد رهبری. تهران : انتشارات یزدان.
- Diez, E. (1918). *Churasanische baudenk maler*. Berlin: Zehlendorf .
- Fraser, J. B. (1825). *Narrative of journey into Khorasan in the years 1821 and 1822*. London : Longman.
- Jacson, W. (1891). *From constantiople to the home of omar khayyam*. NewYork: The Macmillan company.
- Napier, G. (1824). *Collection of Journals and Reports on london aspecial Duty in Persia, collection and reports on London*.
- Pop, A. U. (1938). *A survey of Persian art*. London & New York: OUP.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

کوهستانی، حسین و زارعی، علی. ۱۳۹۷. پژوهشی در کارکرد و معماری بنای هارونیه توس. باغ نظر، ۱۵ (۶۴) : ۷۱-۸۰.

DOI: 10.22034/bagh.2018.69481

URL: http://www.bagh-sj.com/article_69481.html

